

d'un topònim local. R. Sablayrolles ofereix una visió de la *interpretatio* als Pirineus francesos a «Les dieux pyrénéens: de Farouches Montagnards ou d'accueillants indigènes?».

Com a cloenda de les actes i retent homenatge a la ciutat que acollí el Col·loqui, «*Soli aeterno Lunae*. Cultos astrais em época pré-romana e romana na área de influência da Serra de Sintra: ¿Um caso complexo de sincretismo?», on J. Cardim Ribeiro es pregunta si el santuari del Sol i la Lluna situat al *Promuntorium Magnum*, al *finis terrae* del món conegut, podria ser l'escenari de sincretisme entre religions prehistòriques,

protohistòriques i el culte romà a les estrelles de la Muntanya de Sintra. Després de fer un estudi de l'epigrafia, les restes arqueològiques i la informació històrica que té a l'abast, accepta que l'únic nexa de connexió evident és el paisatge i es planteja la qüestió si no es tracta més aviat d'un procés d'acumulació.

El punt i final és posat per J. d'Encarnação amb una «Crónica e conclusões», que reflecteix amb precisió el desenvolupament del Col·loqui.

Gemma Bernadó i Ferrer

Barnabás LÖRINCZ, *Zur Militärgeschichte der Donauprovinzen des Römischen Reiches. Ausgewählte Studien 1975-2009* (Hungarian Polis Studies nr. 19), Bd. 1, Budapest-Debrecen, University of Debrecen, 2010, 310 pp., ISSN: 1417-1708.

En aquest volum es recullen un seguit d'articles publicats entre el 1975 i el 2009 ordenats per temes i cronològicament segons la data de publicació sobre la història militar a les províncies del Danubi de l'Imperi Romà.

La primera part d'aquest recull de treballs tracta de les legions. En el primer article es tracta la construcció del destacament de la legió de *Brigetio*, lloc que a finals del segle I d.C. guanyà en importància militar i s'hi construïren uns quaters per a una legió. A partir de diverses fonts (també de localitats properes com *Vindobona*, *Carnuntum*, *Ad Flexum*) s'arriba a la conclusió que va ser la *legio I Adiutrix* juntament amb tres *vexillationes* qui n'executà la construcció. De fet, es coneixen a *Brigetio* tres quaters: el primer és un *castellum* auxiliar, el segon correspon a la *legio XI Claudia* i a la *legio XXX Ulpia Victrix* i el tercer és el de la *legio I Adiutrix*, que arribà cap a l'any 118-119. Al segle IV encara era en ús. L'última part de l'article s'ocupa dels moviments de tropes de la zona,

amb les conseqüents edificacions i desmantel·laments de quaters.

El segon treball tracta de les tropes que ocupaven *Aquincum* a finals del segle I - principis del II, tema sobre el qual G. Alföldy ja en publicà una panoràmica. Es presenta la qüestió de la *legio IIII Flavia* i el seu epítet, *Felix*. Es presenten a continuació les diferents troballes de *tegulae* marcades amb el segell de la *legio IIII Flavia* i altres legions, com la *II Adiutrix* o la *X Gemina*, i la seva datació en relació amb la presència de la *legio IIII Flavia* a *Aquincum*. Finalment s'exposen tres inscripcions descobertes per Alföldy: es tracta de dos altars dedicats per *L. Naeuius Campanus, praefectus castrorum* de la *legio IIII Flavia*, i una dedicatòria de la legió sencera a Silvà. No hi ha restes per datar amb seguretat la presència de la *legio IIII Flavia* a finals del segle I, de manera que hi ha dubtes al respecte. Per acabar es tracta sobre la presència de la *legio II Adiutrix* i la *X Gemina* a *Aquincum*.

El següent article tracta dels moviments de legions a Panònia entre finals del segle I i principis del II d.C. L'article porta un annex on s'exposa la informació referent a la inscripció (inclosa en l'article) de *Marcus Ulpius Marci f. Dasius* (CIL III, 4491), probablement el fill d'un soldat autòcton que obtingué la ciutadania gràcies al servei militar, cosa que en part depèn de la presència de Trajà a Panònia. També s'arriba a la conclusió que no hi ha cap prova inequívoca que la *legio XV Apollinaris* fos traslladada de *Carnuntum* cap a l'est abans del 118 d.C.

La quarta contribució tracta d'un miliari de Pupí i Balbí de Panònia, i se'n restitueix el text perdut. La inscripció és de gran importància, ja que prova que la *legio I Adiutrix* de *Maximinus Thrax* rep el sobrenom de *Pupiena Balbina Gordiana*, cosa que prova que aquests dos governants van ser reconeguts després de la mort de *Maximinus Thrax* i el seu fill. El cinquè article està dedicat a la presentació d'una estela funerària (RIU 720).

La *legio II Italica*, sobre la qual les fonts epigràfiques s'han multiplicat des del 1925, és l'objectiu del sisè treball, on es presenta el problema del destacament originari. Els primers quaters coneguts són a Ločica, construïts entorn dels anys 168-169 d.C. En aquest moment la legió rep l'epítet *Fidelis*. La data exacta del seu trasllat a Albing és encara discutida. Durant el regnat de Còmode i fins Diocleciana la legió s'està a *Lauriacum*.

El següent article tracta sobre la *legio I Adiutrix*, que Ritterling ja estudià. Les fonts literàries no han augmentat, per contra han aparegut noves inscripcions sobre el seu estacionament a *Brigetio*. S'exposa en primer lloc la situació de la legió l'any 68 d.C. i la seva constitució com a *iusta legio*. Es planteja la participació dels *vexillationes* de la *I Adiutrix* i altres legions en una expedició a la Germània al 89 d.C. comandats per *C. Veleius Rufus*. No disposem de noves dades sobre el trasllat de la legió des de Germània Superior

al Danubi (possiblement l'any 85). Com que la raó va ser la guerra de Domicià contra els dacis, cal buscar el campament al *limes*. Segurament l'any 89 la legió va ser transferida a *Brigetio*, però la data és discutida. La *I Adiutrix* participà en la guerra contra els dacis de Trajà i va ser de les primeres forces d'ocupació de la nova província, també rebé el sobrenom *Pia Fidelis*; posteriorment va estar implicada en la guerra contra els parts sota Trajà. L'any 118 tornà a *Brigetio*, on en els anys a venir dugué a terme diverses obres de construcció al campament i a la zona. Finalment es resumeixen les campanyes en què prengué part des d'Adrià.

L'últim article de la primera part descriu la *legio II Adiutrix*, també estudiada per Ritterling. Com abans, les fonts literàries no han augmentat, però sí que han aparegut noves inscripcions, en especial del seu estacionament a *Aquincum*. La legió va ser nomenada *iusta legio* l'any 70 d.C. segons Ritterling, però Parker en dubta. La unitat tingué part activa en la guerra de Batàvia i posteriorment va ser enviada a Britània (entorn dels anys 71-86), aquarterant-se primer a Lincoln i després a Chester. També una *vexillatio* seva participà en l'expedició a Germània citada en l'article anterior. L'any 86 la legió va ser enviada a la zona del Danubi, però no a Mèsia Superior (com Ritterling i altres suposaren) sinó a Panònia, i després de la guerra dàcica de Domicià (89 d.C.) va ser traslladada a *Aquincum*. La legió prengué part en la guerra de Dàcia i va ser de les primeres forces d'ocupació de la província. El 113 va ser enviada a la guerra contra els parts de Trajà i també ajudà a sufocar el *tumultus Iudaicus*. L'any 118 tornà a *Aquincum*. La *legio II Adiutrix* participà al *bellum Iudaicum* dels anys 132-135 i a les guerres dels anys 193-198. El 202 torna de nou a *Aquincum*. També participà en una campanya contra els quades el 214 i a la guerra contra els parts de Caracalla i contra els gots sota Claudi II.

La segona part del volum tracta sobre les tropes auxiliars. El primer article d'aquest bloc tracta sobre l'ala I *Flavia Britannica Milliaria civium Romanorum*. Un passatge de Tàcit (*Hist.* III 41) mostra que la fundació ha de ser anterior a Domicià i tingué lloc segurament a la Germània. A continuació es descriu la història de l'ala i les distincions que se li van atorgar. L'any 105 l'ala va ser enviada a la segona guerra dàcica de Trajà. Probablement a l'any 108 va ser traslladada a la Panònia i és possible que prengué part en lluites contra els sàrmates. L'ala participà a més en la guerra contra els parts de Trajà (114-117) i el 149 una *vexillatio* seva va estar present en la guerra d'Antoní Pius a Mauritània. L'última menció de l'ala és del 167. La seva història posterior és desconeguda.

A continuació són estudiats dos membres de la *cohors quingenaria Maurorum* citats en la inscripció *CIL* III 3324. El text estudia l'onomàstica dels personatges i el seu possible origen a l'Àfrica proconsular. Es creu que els personatges no obtingueren els drets de ciutadania fins que es llicenciaren.

En el tercer article es comenta una inscripció relativa a un oficial de cavalleria de les guerres del Danubi en època de Domicià. El quart explica els moviments de tropes al *limes* de Panònia durant les guerres contra els marcomans i els sàrmates d'època de Marc Aureli.

El cinquè treball fa el comentari d'una inscripció trobada a Lével, que es data aproximadament entre 150-175 d.C. i s'atribueix a un soldat de cavalleria de l'ala I *Hispaniorum Arvacorum*, que hauria servit prop de *Brigetio* i després de llicenciar-se hauria tornat al seu poble natal (Lével).

L'article sisè analitza les dades sobre els oficials i els soldats de les tropes auxiliars que trobem en 17 altars i un altar funerari trobats a Bölcske. Hi consten cinc *praefecti*, un *signifer*, un cavaller i un veterà. En últim lloc se citen tres altars de la *cohors III Bata-*

vorum milliaria equitata i un altar funerari de la *cohors VI Thracum veterana sagittaria*, però l'article s'ocupa de fet de C. *Iulius C. f. Maximus*. A més porta un annex sobre el diploma militar *CIL* XVI 1113 trobat a *Vetus Salina*, molt fragmentari, però que s'ha pogut restituir gràcies a una de les inscripcions de Bölcske.

La setena contribució d'aquest bloc resumeix les noves dades sobre les tropes auxiliars de Panònia Superior. Hi trobem un total de 6 ales i 9 cohorts. Al final s'inclou una taula amb els diferents emplaçaments de les unitats segons les constitucions de l'any 161. La vuitena tracta de l'ocupació dels castells auxiliars de l'est de Panònia i posa al dia les dades noves ordenades segons els emplaçaments.

Una inscripció funerària d'un soldat de la *cohors XIIII voluntariorum civium Romanorum* és el tema del novè treball. En primer lloc es corregeixen les lectures dels noms propis que va fer el primer editor. Seguidament es posa en relació el personatge d'aquesta estela amb el d'una altra procedent de *Carnuntum*, atesa la raresa del nom *Urvinius*. Per acabar s'analitzen les relacions familiars dels noms de l'estela.

L'últim article d'aquest apartat repassa les diferents *alae* de les províncies dàciques en temps de Trajà i Adrià, per les quals han aparegut nous diplomes militars.

La tercera part del recull tracta del reclutament. El primer article investiga l'origen d'un soldat de la *cohors I Augusta Ituraeorum* documentat en una inscripció funerària trobada a Esztergom/Solva. L'autor se centra en els seus noms. Primerament exposa la raresa del nom del pare, *Iamelicus*, el qual és quasi desconegut en les províncies europees. N'hi ha en canvi (amb algunes lleugeres variants) a la part oriental de l'Imperi, en concret en la zona semítica, per la qual cosa se li suposa al soldat un origen siri. El nom del soldat, *Soranus*, es pot comparar amb el

gentilici *Soranius* present en una inscripció de *Brigetio*: l'home en qüestió també era siri. La inscripció de *Soranus* també el qualifica de *Germanus*, però aquest epítet és massa estès perquè ens pugui aportar dades rellevants. Donats aquests noms, la indicació de l'*origo* en la inscripció és segurament correcta, i per tant el soldat no hauria estat, com proposa Visy, reclutat a occident sinó al lloc originari de la unitat (Síria).

Una taula sobre l'origen dels soldats de les tropes auxiliars de l'exèrcit de Panònia és el

penúltim treball recollit. L'últim presenta per mitjà de diverses taules la informació sobre els soldats hispans de l'exèrcit de Panònia.

Tenim, doncs, a la nostra disposició un volum de gran fiabilitat que completa la història militar d'aquesta zona de l'Imperi a partir d'exemples concrets i fruit d'una activitat de l'editor duta a terme en el decurs de molts anys.

Núria García i Casacuberta

Antonio SARTORI, Alfredo VALVO (a cura di), *Identità e autonomie nel mondo romano occidentale Iberia-Italia - Italia-Iberia. III Convegno internazionale di epigrafia e storia antica, Gargnano, 12-15 maggio 2010* (Epigrafia e Antichità 29), Faenza, Fratelli Lega, 2011, 511 pp., 64 figs b/n, ISBN: 978-88-7594-102-4.

Questo volume raccoglie 29 contributi, presentati durante un convegno svoltosi a Gargnano che costituiva il terzo appuntamento, dopo quello di Gargnano nel 2005 e di Pamplona Olite nel 2008, in cui studiosi italiani e iberici, appartenenti a vari settori disciplinari, si sono incontrati e si sono confrontati su temi che mettono in rilievo le radici di una appartenenza comune alla romanità. In particolare questo colloquio era dedicato al tema delle identità e delle autonomie.

Il primo articolo si apre con un intervento di Elio Franzini che evidenzia lo spirito di questo incontro, sottolineando che il formarsi di una identità non è un processo lineare ma sempre si è confrontato con la questione della differenza, dell'alterità, del diverso. L'io, l'altro, il tu mantengono una differenza e sono proprio le diversità a costituire il carattere produttivo del dialogo.

Di diversità o meglio di identità contrapposte si occupa l'articolo di Francisco Javier Navarro in cui emerge quanto le famiglie medio orientali dell'impero in confronto con quelle iberiche, sentirono più fortemente l'or-

goglio di appartenenza alla patria d'origine con la quale mantennero per lungo tempo e intensamente un legame, continuando ad esercitare magistrature locali e a compiere atti di evergetismo. Una spiegazione attendibile per esplicitare questo fenomeno può essere ritrovata nel loro passato glorioso, caratterizzato da uno splendore urbanistico e culturale che poteva competere, se non superare, quello di Roma rispetto a quello più umile degli iberici. Agli orientali, quindi, occorre un tempo maggiore per convincersi dei vantaggi che potevano trarre inserendosi pienamente nella società romana. Al termine di questo lungo processo provinciali di lingua greca o latina, occidentali o orientali finirono per integrarsi pienamente nella società romana, aggiungendo, però, questi ultimi nella loro storia la gloria di un passato remoto.

Lo stretto collegamento alla patria d'origine è un sentimento che viene fortemente sentito anche dai soldati che, lontani da casa, ricordavano nelle iscrizioni il luogo di provenienza. Il tema della anagrafia dei soldati viene analizzato da Donato Fasolini